

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ 3

Πρακτικά της Γ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης
Καλαμάτα, 2–5 Ιουνίου 2021

Επιστημονική επιμέλεια:

Μαρία Ξανθοπούλου – Ευγενία Γιαννούλη – Ελένη Ζυμή
Αιμιλία Μπάνου – Χρυσάνθη Παπαδοπούλου

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

ISBN 978-618-86253-4-1

2024 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΗΣ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ «ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ» (ΑΕΠΕΛ3)

Επιστημονική Επιτροπή

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

†ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

†ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΧΑΡΑ ΘΛΙΒΕΡΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Διοργάνωση

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου – Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	x
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	xi
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	xvi
ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Χρυσάνθη Κονταξή – Ελένη Στραβοπόδη – Αγγελική Καζνέση <i>Σπήλαια Πελοποννήσου: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία της προϊστορικής Ελλάδας</i>	3
Δήμητρα Σαρρή – Νίκος Παπαδόπουλος – Δημήτριος Οικονόμου – Χρήστος Πολυκρέτης <i>Οικιστικά κατάλοιπα πρωτοελλαδικής περιόδου στο Καμάρι Κορινθίας</i>	11
Χριστίνα Μαραμπέα <i>Η Σαλαμίνα στην 3η χιλιετία π.Χ.: Σύνοψη των δεδομένων</i>	23
Δημήτριος Τότσικας <i>Οι Μυκήνες και η Τίρυνς μέσα από τις απεικονίσεις των περιηγητών</i>	43
Giorgos Tsiaggouris – Emilia Banou <i>Minoan influence in Early Helladic Laconia? Two figurines and one seal from the Eurotas valley</i>	55
Νεκτάριος Καραδήμας – Ελευθερία Καρδαμάκη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου <i>Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια των μυκηναϊκών χρόνων από τα Κτήρια Β και Δ στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας</i>	67
Σταματούλα Μακρυνόδη <i>Πήλινα σφραγίσματα Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Πελοπόννησο: Συγκριτική εξέταση</i>	75
Σταμάτιος Α. Φριτζίλας – Κατερίνα Τζαμουράνη <i>Ο θολωτός τάφος 2 στο Ψάρι και ο πολεμιστής της Οιχαλίας</i>	87
Κατερίνα Βουτσά <i>Η ιστορία των πινακίδων Γραμμικής Β από την Πύλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ο εκσυγχρονισμός Της διαχείρισης και αποθήκευσής τους</i>	99
Κώστας Νικολέντζος <i>Τοπικισμός και κοσμοπολιτισμός στην ΥΕΙΙΑ–Β Ηλεία: Ενδείξεις από την ταφική αρχιτεκτονική και τα έθιμα ταφής</i>	109
Σοφία Κασκαντίρη <i>Ευρήματα μυκηναϊκών νεκροταφείων Κρήνης Πατρών: Γενικές διαπιστώσεις για την κοινωνική και διοικητική οργάνωση και τις εξωτερικές επαφές των τοπικών κοινοτήτων κατά τη μυκηναϊκή περίοδο</i>	119
Assunta Mercogliano – Elisabetta Borgna <i>The Middle Helladic settlement near the Trapeza Hill (Eastern Achaia): Preliminary observations on the geoarchaeological sequence</i>	129
Κωνσταντίνα Σούρα <i>Η πρώιμη μυκηναϊκή περίοδος στον οικισμό στη θέση «Σταυρός» Χαλανδρίτσας του νομού Αχαΐας: Προκαταρκτική παρουσίαση</i>	139

Μιχάλης Γκαζής <i>Ξένοι στη μυκηναϊκή Αχαΐα; Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική από το Τείχος Δυμείων</i>	151
---	-----

ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Susan Lupack – Shawn A. Ross – Adela Sobotkova – Petra Heřmánková – Panagiota Kasimi <i>Surface survey and legacy data in the Upper Plain of the Heraion of Perachora: The Perachora Peninsula Archaeological Project 2020</i>	163
Παναγιώτα Μελέτη <i>Αγροτική εγκατάσταση στη θέση Αρεμάδα Περαχώρας</i>	173
Μαρία Γκιώνη <i>Λείψανα κλασικής οικίας στον Σχοίνο Κορινθίας</i>	185
Παρασκευή Ευαγγέλογλου – Χριστίνα Πιπίλου <i>Αποτελέσματα σωστικής ανασκαφικής έρευνας στη θέση «Μάγερη» του Δήμου Κορινθίων</i>	195
Αγλαΐα Κουτρομπή <i>Έθιμα ταφής στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Κορίνθου</i>	203
Έλενα Κόρκα – Παρασκευή Ευαγγέλογλου – Πηνελόπη Βλάχου – Μιχαήλ Ιωάννου – Παναγιώτης Παναϊλίδης <i>Ιωάννης Χρηστίδης – Κωνσταντίνος Ψύχας Συστηματική ανασκαφική έρευνα Αρχαίας Τενέας 2019–2020</i>	213
Παναγιώτα Κασίμη – Βασίλειος Παπαθανασίου – Δήμητρα Ανδρίκου <i>Αρχαίο Θέατρο Σικυώνος: Αποτελέσματα ανασκαφής 2018–2019</i>	225
Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης – Άλκηστις Παπαδημητρίου – Ευάγγελος Καζολιάς – Νικόλαος Κατσαραίος <i>Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόερα Ανασκαφή αρχαϊκού Κτηρίου με υπόγειο στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου (2016–2021)</i>	235
Γιούλη Αναστασιάδου <i>Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης των εσωτερικών κορινθιακών κιόνων στη Θόλο της Επιδαύρου: Μελέτη – Εφαρμογή</i>	251
Ελένη Καπάτου <i>Η κορινθιακή κιονοστοιχία της Θόλου στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου: Επεμβάσεις καθαρισμού, σταθεροποίησης και προληπτικής συντήρησης</i>	263
Ελένη Σαρρή <i>Αποθέτης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων από το Άργος</i>	271
Sarah James <i>In the shadow of Argos: Some results of the Western Argolid Regional Project</i>	285
Ευαγγελία Αργυροπούλου – Ιωάννα Αρανίτου <i>Νομισματικές μαρτυρίες από τον αρχαιολογικό χώρο της Μαντίνειας: Ένταξη των νομισμάτων στο χωρο-χρονικό πλαίσιο τους</i>	295
Johannes Fouquet – Γιώργος Δουλφής <i>Θέλπουσα: Η ιστορία της έρευνας και το λεγόμενο «Ρωμαϊκό Λουτρό»</i>	305
Παναγιώτης Β. Φάκλαρης – Βασιλική Γ. Σταματοπούλου <i>Οι τομές στον σηκό και το περό του ικτίνειου ναού των Βασσών: Το πρόβλημα του υποκείμενου αρχαϊκού ναού</i>	313
Σωτηρία Δημοπούλου <i>Η μορφή του Ανύτου από την ομάδα της Λυκόσουρας</i>	323
Αφροδίτη Βλάχου <i>«...περί τῶν ἐν Λακεδαίμονι Ἀναθημάτων» (Αθήναιος, Δειπνοσοφιστές 13.34): Αναθήματα του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. από τα ιερά της Σπάρτης</i>	333

Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Χαρίκλεια Γιαννακάκη <i>Το έργο «Α' φάση αποκατάστασης αρχαίου θεάτρου Σπάρτης»: Η συμβολή του στην αρχαιολογική τεκμηρίωση και στην εξασφάλιση και μελλοντική ανάδειξη του μνημείου</i>	345
Λεωνίδας Β. Σουχλέρης <i>«...τὸ περὶ τὴν Βέλμιναν Ἀθήναιον. ἐμβολὴ δὲ τῆς Λακωνικῆς τὸ χωρίον ἐστὶ» (Πλούτ., Κλεομ. 4): Οι οχυρώσεις στην περιοχή των πηγών του Ευρώτα</i>	355
Μαρία Τσούλη – Τόνια Τσουρούνη <i>Αρχαιότητες σε μεγάλα επενδυτικά έργα στην Π.Ε. Λακωνίας: Η περίπτωση των αιολικών πάρκων και των συνοδών έργων αυτών στους Δήμους Ανατολικής Μάνης και Ευρώτα Π.Ε. Λακωνίας</i>	373
Ευαγγελία Πάντου – Αναστασία Παναγιωτοπούλου <i>Ενδείξεις ρωμαϊκής κατοίκησης στην περιοχή του Μυστρά</i>	387
Δημοσθένης Κοσμόπουλος <i>Οι αρχαίες Φαρές στο πολιτισμικό τοπίο της κοιλάδας του Παμίσου</i>	393
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Ελληνιστικοί τάφοι στην Αίπεια (αρχαία Θουρία)</i>	407
Nasia Makarouna – Xenia Arapogianni <i>The Hellenistic Asklepieion of ancient Thouria, Messenia: The zooarchaeological evidence</i>	417
Σταμάτιος Α. Φριτζίλας <i>Ακρόπολεις και πύργοι της κλασικής αρχαιότητας στην Άνω Μεσσηνία</i>	425
Αθανάσιος Νακάσης <i>Το άδυτον του ναού του Ασκληπιού της Μεσσήνης (τέλη 3ου αι. π.Χ.)</i>	439
Ελένη Ζυμή <i>Πήλινα μελαμβαφή κύπελλα με οριζόντιες γλυφές, κλασικών χρόνων, από το νότιο αίθριο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης</i>	447
Μαρία Σπαθή <i>Τα μικύλλα αγγεία ως ένδειξη τελετουργικών πράξεων: Παραδείγματα από τα ιερά της αρχαίας Μεσσήνης</i>	457
Ευγενία Λαμπροπούλου <i>Ερυθροβαφής κεραμική (terra sigillata) από τη συνοικία του θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης</i>	473
Τόνια Μουρτζίνη <i>Σωστική ανασκαφική έρευνα στο δυτικό νεκροταφείο της Αρχαίας Ήλιδας</i>	489
Αργυρώ Γρηγοράκη – Ζαχαρούλα Λεβεντούρη <i>Ναόσχημα ταφικά μνημεία στη νότια κλιτύ της ακρόπολης της Πλατιάνας, Περιφερειακής Ενότητας Ηλείας</i>	501
Μιχάλης Πετρόπουλος – Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Ιερό Αρτέμιδος Αοντίας στην Αχαΐα: Ευρήματα της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου από τον αποθέτη του ναού</i>	511
Βασιλική Τσακνάκη <i>Δυμαία Χώρα: Λατρευτικά και οικιστικά κατάλοιπα στο Πετροχώρι Αχαΐας</i>	527
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ανακαλύπτοντας μια ρωμαϊκή «γειτονιά» της Πάτρας: Σύνθεση των δεδομένων από σωστικές ανασκαφές σε τμήμα της πόλης</i>	539
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Εν οίκω και εν δήμω: Τα ψηφιδωτά δάπεδα στη ρωμαϊκή Πάτρα</i>	549

ΒΥΖΑΝΤΙΟ • ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ • ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ανδρέας Δουλφής Συνέχειες και ασυνέχειες του δημόσιου αστικού χώρου στις πόλεις της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου μέσω της επίδρασης του μνημειακού Χριστιανισμού (4ος–6ος αι.)	565
Priscilla Ralli <i>Early Christian churches in the Peloponnese (5th–7th centuries): Some remarks on planimetric trends</i>	575
Μαρία Αγρέβη – Κλειώ Παπάζογλου Θρησκευτικά οικογενειακά κειμήλια από τις καταγραφές και τις εργασίες συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας	589
Ελένη Γ. Μανωλέσσου Μικροτεχνία της Κορινθίας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο	601
Anastasia Vassiliou <i>Middle Byzantine glazed pottery from Lalioteika near Ano Epidavros in Argolis</i>	611
Κωνσταντίνος Π. Δημητρούλιας Αποτύπωση και ιστορική-αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του επονομαζόμενου «Πύργου της Βασιλοπούλας» πλησίον του οικισμού Μύλοι Αργολίδας	621
Κωνσταντίνος Δημητρούλιας – Παναγιώτα Κολιάτση – Ευαγγελία Αλβανού Αρχιτεκτονική και ιστορική τεκμηρίωση του επονομαζόμενου «Κάστρου της Μονοβύζας» στην περιοχή Σταυρί Γορτυνίας	633
Σταύρος Μαμαλούκος Το οικοδομικό χρονικό και η αρχιτεκτονική της Παλαιάς Μονής Φιλοσόφου	643
Παναγιώτα Κατωπόδη Ο εικονογραφικός κύκλος του προφήτη Ιερεμία στα έργα των Πεδιωτών ζωγράφων στην Πελοπόννησο	659
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Μαρία Φλώρου Κοκκινόρραχη: Ένα προάστιο της βυζαντινής Λακεδαιμονίας	671
Τζούλια Παπαγεωργίου – Δανάη Χαραλάμπους Ο γραπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κούμπαρη Λακωνίας: Ένα έργο των ζωγράφων Γεωργίου και Δημητρίου Μόσχου εκ πόλεως Ναυπλίου;	681
Μιχάλης Κάππας – Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά Ο ναός του Αγίου Βασιλείου στην Πελεκανάδα Μεσσηνίας: Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης	695
Σταυρούλα Παπανικολοπούλου Ο ναός Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας: Τα ανασκαφικά ευρήματα	711
Μιχάλης Κάππας Καστάνια, ένας μικρός Μυστράς στη Μεσσηνιακή Μάνη: Εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης των μνημείων του οικισμού	721
Ελένη Παλαμάρα – †Νικόλαος Ζαχαριάς Μελέτη τεχνολογίας και προέλευσης γυάλινων αντικειμένων καθημερινής χρήσης μεταβυζαντινής περιόδου από τη Μεσσηνία	737
Αναστασία Κουμούση Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας: η αναχρονολόγηση της ίδρυσης στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και η προσωπογραφία του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα	747
Μαρία Παπαδάκη Η τοπογραφία των εκκλησιαστικών μνημείων της Πελοποννήσου και η συμβολή τους στην ανασύνθεση του τοπίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο	761

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

- Alexandra Mari – Vassilis Giannopoulos
Exploring the caves of Hydra: A preliminary assessment 775
- Μαρία Τσούλη – Γιώργος Τσιαγγούρης – Νικολέττα Κουλογεωργίου
Αρχαιότητες και δημόσια έργα στη Σπάρτη και την ευρύτερη περιοχή της: Πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία στο πλαίσιο υποέργων αρχαιολογικών ερευνών και εργασιών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας 787
- Χριστίνα Κατσαρού
Σύγχρονες παρεμβάσεις – αρχαίες διαδρομές: Μια επισκόπηση της διαχρονικής ιστορίας της Ανατολικής Αχαΐας (Αιγιαλείας) 799

ΕΝΑΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

- Παναγιώτης Αθανασόπουλος
Αρχαίο Λιμάνι Λεχαιού: Χρήση ξύλου στην κατασκευή λιμενικών έργων κατά την Ύστερη Αρχαιότητα 811
- Eleni Kolaiti
The “vanished port” of ancient Asine: A geoarchaeological approach 821
- Ελένη Κολαΐτη – Αγγελική Γ. Σίμωσι – Νίκος Μουρτζάς
Αρχαιολογικοί δείκτες της σχετικής μεταβολής του επιπέδου της θάλασσας στον Αργολικό Κόλπο από τον 14ο αιώνα έως σήμερα: καστρονησίδα Μπούρτζι, Μύλοι Λέρνας και παραλία Μύλος Αγίου Ανδρέα 837
- Elena Bonelou – Dimitris Kourkoumelis-Rodostamos
Ancient coins from the Mentor shipwreck (1802) in Kythera 855

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ • ΜΟΥΣΕΙΑ • ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

- Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Κωνσταντίνα Ντουβή
Μουσειολογική Μελέτη για την αναβάθμιση της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης 867
- Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Λεωνίδας Σουχλέρης
Υπάρχουν ήττες εξίσου λαμπρές με τις νίκες... Λεωνίδας ο Ακεδαιμόνιος: περιοδική έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 881
- Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Δανάη Χααραλάμπους – Κωνσταντίνα Ντουβή
...ή Σπάρτη των ολιγανθρωποτάτων πόλεων ούσα δυνατωτάτη τε καὶ ὀνομαστοτάτη ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐφάνη... Η μουσειολογική μελέτη του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης 893
- Χαρίκλεια (Χαρά) Γιαννακάκη
Η εθνική και οικονομική διάσταση των έργων ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων στην Ελλάδα από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα: Οι αρχαιολογικοί χώροι της Πελοποννήσου και η περίπτωση της Σπάρτης 909
- Βάγια Παναγιωτίδη – †Νικόλαος Ζαχαριάς
Ψηφιακός Μυστράς: Μια προσέγγιση στην κατανόηση της χρήσης του χώρου 921
- Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Μετατροπή μνημείων και ιστορικών διατηρητέων κτηρίων σε αρχαιολογικά και μεσαιωνικά μουσεία στην Πελοπόννησο: Ερμηνευτική προσέγγιση της πρακτικής και προτάσεις διαχείρισης 931
- Κατερίνα Τζαμουράνη – Μαρία Τσουλάκου
«Πάμε θέατρο;» Εκπαιδευτική προσέγγιση για τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης 941
- Νικόλαος Βασιλάκης
Δράσεις εξωστρέφειας και εκπαίδευσης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας 949

Γεωργία Πάντου <i>Προοπτική ανάπτυξης θρησκευτικού-προσκυνηματικού τουρισμού στην Αρκαδία. Τσακωνιά: Μια πρώτη προσέγγιση</i>	959
Ιωάννα Σπηλιοπούλου <i>Από το Κάστρο της Καλαμάτας στην Πλατεία Αγίων Αποστόλων: Ιχνηλατώντας τη μνήμη της προεπαναστατικής πόλης μέσα από τη χάραξη διαδρομών για τον επισκέπτη</i>	969
Χρίστος Λιάγκουρας <i>Η διαχείριση του πολιτιστικού αποθέματος της Ν. Ηλείας: Τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη</i>	983

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πρώτο συνέδριο για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο, καρπός συνεργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, πραγματοποιήθηκε το 2012. Πρόθεση όλων ήταν το ΑΕΠΕΛ να εδραιωθεί ως αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται τακτικά και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ακολούθησαν, πέντε χρόνια αργότερα, η Β' Επιστημονική Συνάντηση (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών (ΤΙΑΔΠΑ) του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα, και, το 2021, η Γ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση (ΑΕΠΕΛ3), η οποία διοργανώθηκε επίσης από το ΤΙΑΔΠΑ και διεξήχθη διαδικτυακά και με καθυστέρηση λίγων μηνών λόγω της υγειονομικής κρίσης του ιού Covid 19.

Στην πολυαναμενόμενη Γ' Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ3) παρουσιάστηκε το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου και των Εφορειών Ανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και Εναλίων Αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο, καθώς και ανακοινώσεις αρχαιολόγων, ιστορικών και συντηρητών που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, τον Αργο-Σαρωνικό και τα Κύθηρα. Την Γ' Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ3) στήριξαν, από τη θέση του μέλους της Επιστημονικής Επιτροπής, οι καθηγητές του ΤΙΑΔΠΑ Ευγενία Γιαννούλη, †Νίκος Ζαχαριάς, Ελένη Ζυμή, Αιμιλία Μπάνου, Μαρία Ξανθοπούλου, Χρυσάνθη Παπαδοπούλου και Ιωάννα Σπηλιοπούλου, καθώς και οι προϊστάμενοι των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου, της Εφορείας Ανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Παναγιώτα Κασίμη, Ερωφίλη-Ιρις Κόλια, Αναστασία Κουμούση, Ευαγγελία Μηλίση, Ανδρέας Ντάρλας, Ευαγγελία Πάντου, Άλκηστις Παπαδημητρίου και Αγγελική Σίμωσι. Την επικοινωνία με τους συνέδρους και την επιμέλεια του τόμου των περιλήψεων ανέλαβε η Μ. Ξανθοπούλου και την επικοινωνία με τους προμηθευτές ο †Ν. Ζαχαριάς. Τη διαδικτυακή διεξαγωγή έφερε σε πέρας η εταιρεία Οικονόμου Audiovisual and Lighting Systems.

Την επιστημονική επιμέλεια του τόμου των Πρακτικών ανέλαβαν οι Ε. Γιαννούλη, Ε. Ζυμή, Α. Μπάνου, Μ. Ξανθοπούλου και Χ. Παπαδοπούλου. Η Μ. Ξανθοπούλου είχε επιπλέον την ευθύνη της κριτικής ανάγνωσης και του συμπληρωματικού ελέγχου όλων των κειμένων, της επικοινωνίας με τους συγγραφείς, της γενικής επιμέλειας της έκδοσης και της μορφοποίησης του τόμου. Ευχαριστίες οφείλονται στην επικ. καθηγήτρια του ΤΙΑΔΠΑ Ανδρονίκη Μακρή για τον συμπληρωματικό έλεγχο κειμένων που άπτονται της επιγραφικής. Η αδόκητη εκδημία πριν από λίγους μήνες του συναδέλφου και μέλους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής, καθηγητή Νικολάου Ζαχαριά, στερεί από την ομάδα των συντελεστών έναν πολύτιμο αρωγό και υποστηρικτή της προβολής του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο.

Οι συμβολές κατανέμονται σύμφωνα με τις θεματικές ενότητες του συνεδρίου και, εντός αυτών, γεωγραφικά, ξεκινώντας από την περιφερειακή ενότητα της Κορινθίας και συνεχίζοντας με την Αργολίδα, την Αρκαδία, τη Λακωνία, τη Μεσσηνία, την Ηλεία και την Αχαΐα. Καταβλήθηκε προσπάθεια για σχετική ομοιομορφία των κειμένων, ενώ έγιναν δεκτές διαφοροποιήσεις των συγγραφέων σε ζητήματα ορθογραφίας, τονισμού και επιστημονικής ορολογίας. Όπου δεν αναφέρεται η πηγή των εικόνων αυτές προέρχονται από το προσωπικό αρχείο των συγγραφέων. Ευχαριστούμε θερμά όλους τους συγγραφείς για τη συνεργασία τους.

Οι επιμελήτριες των Πρακτικών του ΑΕΠΕΛ3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Μαρία Αγρέβη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
magrevi@culture.gr

Παναγιώτης Αθανασόπουλος
Danish Institute at Athens / University of Ljubljana
panagiotis.athanasopoulos@diathens.gr

Κωνσταντίνα Ακτύπη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Ευαγγελία Αλβανού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πιερίας
ev.albanou@gmail.com

Γιούλη Αναστασιάδου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
anast_you@yahoo.com

Δήμητρα Ανδρικού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra_andrikou@yahoo.gr

Ιωάννα Αρανίτου
arion15879@gmail.com

Ξένη Αραπογιάννη
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
xeniarapogianni@gmail.com

Ευαγγελία Αργυροπούλου
eargyropoulou@hotmail.com

Νικόλαος Βασιλάκης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου
Επίτιμη Προϊσταμένη Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Αφροδίτη Βλάχου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
afrodit.vlachou@yahoo.gr

Πηνελόπη Βλάχου
Tenea Project
penelopevla12@gmail.com

Κατερίνα Βουτσά
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
kvoutsa@culture.gr

Χαρίκλεια Γιαννακάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
haragian@gmail.com

Μιχάλης Γκαζής
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Μαρία Γκίωνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr
mgioni@culture.gr

Αργυρώ Γρηγοράκη
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
agrigoraki@culture.gr

Κωνσταντίνος Δημητρούλιας
ΥΠΠΟΑ, Δ/νση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων
Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων
kdimitroulias@culture.gr

Σωτηρία Δημοπούλου
Universität Münster
sotiriadimopoulou@yahoo.de

Ανδρέας Δουλφής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
doulfis.a@gmail.com

Γιώργος Δουλφής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ευαγγελία Ελευθερίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Παρασκευή Ευαγγέλογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
pevaggeloglou@culture.gr

†Νίκος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ελένη Ζυμή
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
ezimi@uop.gr

Μιχαήλ Ιωάννου
Tenea Project
michail97ioannou@gmail.com

Αγγελική Καζνέση
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
akaznesi@culture.gr

Ευάγγελος Καζολιάς
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Ελένη Καπάτου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ekapatou@culture.gr

Μιχάλης Κάππας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Νεκτάριος Καραδήμας
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων
Ανατολικής Αττικής
nekkaradimas@yahoo.gr

Ελευθερία Καρδαμάκη
Universität Heidelberg
elkardamaki@yahoo.gr

Παναγιώτα Κασίμη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
kassimigiota@yahoo.gr

Σοφία Κασκαντίρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
sofia.kaskantiri@culture.gr

Νικόλαος Κατσαραίος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
katsareos@yahoo.com

Χριστίνα Κατσαρού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
chkatsarou@culture.gr

Παναγιώτα Κατωπόδη
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
pan_alex63@yahoo.gr

Ελένη Κολαΐτη
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
kolaitieleni@gmail.com

Παναγιώτα Κολιάτση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
penykol@hotmail.com

Χρυσάνθη Κονταξή
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
ckontaksi@culture.gr

Έλενα Κόρκα
Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
ekorka@culture.gr

Δημοσθένης Κοσμόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
dkosmopoulos@culture.gr

Νικολέτα Κουλογεωργίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikgkoulogeorgiou@gmail.com

Αναστασία Κουμούση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumousi@culture.gr

Αγλαΐα Κουτρομπή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
akoutrobi@gmail.com

Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nkoutsoumpeliti@culture.gr

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
labrin@otenet.gr

Ευγενία Λαμπροπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
limnatis@yahoo.gr

Ζαχαρούλα Λεβεντούρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
zlevantouri@culture.gr

Χρίστος Λιάγκουρας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
christosliagkour@gmail.com

Σταματούλα Μακρυπόδη
Επιγραφικό Μουσείο
smakripodi@culture.gr

Ευαγγελία Μαλαπάνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emalapani@gmail.com

Σταύρος Μαμαλούκος
Πανεπιστήμιο Πατρών
smamaloukos@upatras.gr
smamaloukos@geam-mnimeio.gr

Άρτεμις Μανιάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
amaniaki@culture.gr

Ελένη Γ. Μανωλέσσου
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
elmano7@yahoo.com emanolessou@culture.gr

Χριστίνα Μαραμπέα
Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Σαλαμίνας
chrmarabea@hotmail.com

Παναγιώτα Μελέτη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
g.meleti@yahoo.gr

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
evangeliamilitsi@yahoo.gr

Νίκος Μουρτζάς
Εταιρεία Μελέτης Αρχαίων Ακτογραμμών
nikosmourtzas@gmail.com

Τώνια Μουρτζίνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
amourtzini@culture.gr

Αθανάσιος Νακάσης
Ελληνικό ICOMOS
anakasis@gmail.com

Κωνσταντίνος Νικολέντζος
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
knikolentzos@culture.gr

Κωνσταντίνα Ντουβή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
konsd66@gmail.com

Δημήτριος Οικονόμου
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
doikonomou@ims.forth.gr

Ελένη Παλαμάρα
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
el.palamara@gmail.com

Βάγια Παναγιωτίδη
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
vayiarp@gmail.com

Αναστασία Παναγιωτοπούλου
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
anastapanag@yahoo.gr

Παναγιώτης Παναϊλίδης
Tenea Project
panpanailidis@gmail.com

Γεωργία Πάντου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
pantoug@yahoo.gr

Ευαγγελία Πάντου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
epantou@culture.gr

Τζούλια Παπαγεωργίου
ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων
julia.papageorgiou@gmail.com

Μαρία Παπαδάκη
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
papadakineta@gmail.com

Άλκηστις Παπαδημητρίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
azrapadimitriou@culture.gr

Νίκος Παπαδόπουλος
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
nikos@ims.forth.gr

Κλειώ Παπάζογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
krapazoglou@culture.gr

Βασίλειος Παπαθανασίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
vrapathanasiou@culture.gr

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
stavroulapapanik@yahoo.gr

Μιχάλης Πετρόπουλος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
petropoulosm@gmail.com

Χριστίνα Πιπίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
xpipilou@gmail.com

Χρήστος Πολυκρέτης
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
polykretis@ims.forth.gr

Δήμητρα Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra.sari@gmail.com

Ελένη Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Αγγελική Σίμωσι
Δρ. Αρχαιολόγος
asimosi@culture.gr

Κωνσταντίνα Σούρα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
ksoura@culture.gr

Λεωνίδας Σουχλέρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsouxlris@gmail.com

Μαρία Σπαθή
Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
maria.spathi@hotmail.com

Ιωάννα Σπηλιοπούλου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
iaspi@otenet.gr

Βασιλική Σταματοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης
vstamatopoulou@culture.gr

Ελένη Στραβοπόδη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
estravopodi@culture.gr

Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόερα
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
asfyroera@gmail.com

Αικατερίνη Τζαμουράνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
etzamourani@culture.gr

Δημήτριος Τότσικας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
dimtotsi@hotmail.com

Βασιλική Τσακνάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vtsaknaki@gmail.com

Γεώργιος Τσιαγγούρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gtsiaggouris@yahoo.gr

Μαρία Τσουλάκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mtsoulakou@culture.gr

Μαρία Τσούλη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Τόνια Τσουρούνη
Αρχαιολόγος
toniatsou@hotmail.com

Παναγιώτης Φάκλαρης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
panfaklaris@gmail.com, pfaklari@hist.auth.gr

Μαρία Φλώρου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
flmar12@yahoo.gr

Σταμάτιος Α. Φριτζίλας
Ακαδημία Αθηνών
sfritzilas@academyofathens.gr

Δανάη Χαραλάμπους
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
danaicharala@yahoo.gr

Κωνσταντίνος Ψύχας
Tenea Project
kostas232@hotmail.com

Emilia Banou
University of the Peloponnese
eban@uop.gr

Elena Bonelou
Ephorate of Underwater Antiquities
ebonelou@culture.gr

Elisabetta Borgna
University of Udine
elisabetta.borgna@uniud.it

Johannes Fouquet
Universität Leipzig
johannes.fouquet@uni-leipzig.de

Vassilis Giannopoulos
Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology
vgiannopoulos@culture.gr

Petra Heřmáňková
Aarhus University
petra.hermankova@cas.au.dk

Sarah James
University of Colorado Boulder
sarah.a.james@colorado.edu

Panagiota Kasimi
Ephorate of Antiquities of Corinthia
kassimigiota@yahoo.gr

Eleni Kolaiti
National Hellenic Research Foundation
kolaitieleni@gmail.com

Dimitris Kourkouvelis-Rodostamos
Ephorate of Underwater Antiquities
dkourkouvelis@culture.gr

Susan Lupack
Macquarie University
susan.lupack@mq.edu.au

Nasia Makarouna
University of Sheffield
nasia28292@hotmail.com

Alexandra Mari
Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology
amari@culture.gr

Assunta Mercogliano
Ca' Foscari University of Venice
assunta.mercogliano@unive.it

Priscilla Ralli
École française d'Athènes
priscilla.ralli@efa.gr

Shawn A. Ross
Macquarie University
shawn.ross@mq.edu.au

Adela Sobotkova
Aarhus University
adela@cas.au.dk

Giorgos Tsiaggouris
Ephorate of Antiquities of Laconia
gtsiaggouris@yahoo.gr

Anastasia Vassiliou
Byzantine Museum of Argolis
a.vassiliou@culture.gr, natasavasiliu@yahoo.gr

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
Agora	<i>The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AK	<i>Antike Kunst</i>
AMI	<i>Archäologische Mitteilungen aus Iran</i>
AnnPerugia	<i>Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli studi di Perugia</i>
AR	<i>Archaeological Reports</i>
ArchRW	<i>Archiv für Religionswissenschaft</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
ASNP	<i>Annali Scuola Normale Superiore - Classe di Lettere e Filosofia</i>
AURA	<i>Athens University Review of Archaeology</i>
AW	<i>Antike Welt</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAE	<i>Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
BAEFE	<i>Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BRL	<i>Bulletin of the John Rylands Library</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CMS	<i>Corpus der minoischen und mykenischen Siegel</i>
Corinth	<i>Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
Délos	<i>Exploration archéologique de Délos</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
ΕΕΘΣΠΑ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
ΕΕΦΣΠΑ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
ΕΦΣΠ	<i>Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός</i>
Έργον	<i>Το Έργον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
GRBS	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
HEROM	<i>Journal on Hellenistic and Roman Material Culture</i>
ICG	<i>Inscriptiones Christianae Graecae</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
IJNA	<i>International Journal of Nautical Archaeology</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JES	<i>Journal of Epigraphic Studies</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JGA	<i>Journal of Greek Archaeology</i>
JGS	<i>Journal of Glass Studies</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JLA	<i>Journal of Late Antiquity</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
Lerna	<i>Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul</i>
MedArch	<i>Mediterranean Archaeology</i>
MIO	<i>Mitteilungen des Instituts für Orientforschung</i>
NC	<i>The Numismatic Chronicle</i>
Néδα	<i>Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτιστικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου</i>
OJA	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
PAPS	<i>Proceedings of the American Philosophical Society</i>
PPS	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RBN	<i>Revue belge de Numismatique et de Sigillographie</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
TAPS	<i>Transactions of the American Philosophical Society</i>
Tiryns	<i>Tiryns: Forschungen und Berichte</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

Η μορφή του Ανύτου από την ομάδα της Λυκόσουρας¹

ABSTRACT. This paper discusses the figure of Anytos of the Lycosura group from Arcadia, Peloponnese. Accompanied by Despoina, Demeter, and Artemis, Anytos is one of the few extant original Hellenistic colossal statues. An accurate reconstruction of this figure is challenging, due to its poor state of preservation and Pausanias' sparing description. Nevertheless, this paper attempts such a reconstruction, based on a coin from Megalopolis depicting this group, Pausanias' description, and the surviving fragments of the statue. It also offers an interpretation of the presence of Anytos at Lycosura and presents Damophon's construction technique, as well as the attributes of this armed figure. Finally, it discusses the statue in the context of the mystery cult of Despoina at Lycosura.

Η λατρευτική ομάδα, το ανασκαφικό και συγγραφικό έργο

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να αποκαταστήσει την προβληματική μορφή του Ανύτου από τη λατρευτική ομάδα της Λυκόσουρας, σύνταγμα κολοσσιαίων αγαλμάτων της ελληνιστικής περιόδου, που βρισκόταν στο σηκό του ναού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας². Η αρχαία Λυκόσουρα, αρκαδική πόλη της αρχαίας Παρρασίας, που βρίσκεται περίπου 7 χλμ. δυτικά της Μεγαλόπολης, και το ιερό της Δέσποινας, χτισμένο σε λόφο βορειοανατολικά του τείχους της πόλης³, κέντρισαν το ενδιαφέρον πολλών μελετητών ήδη από τα τέλη του 19ου αι. Ανασκαφές στο ιερό έφεραν στο φως τον περίβολο, τον δωρικό ναό, τη στοά, τους βωμούς και ίχνη του Μεγάρου. Τα σημαντικότερα ευρήματα αφορούν στα λατρευτικά αγάλματα που βρέθηκαν στο σηκό του ναού, τα οποία μελετήθηκαν από τους Παναγή Καββαδία⁴, Βασίλειο Λεωνάρδο⁵, Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη, συντάκτη του καταλόγου του Μουσείου Λυκόσουρας⁶, και Guy Dickins⁷. Σημαντική ήταν και η έκθεση των Edmond Lévy και Jean Marcadé, οι οποίοι με μηχανικές μεθόδους (χρήση ανυψωτήρα) επιχείρησαν την ταύτιση και ανασύνθεση των σωζόμενων γλυπτών της ομάδας στο μουσείο της Λυκόσουρας⁸.

Ο Πausanίας⁹ αναφέρει στο έργο του την αρχαία Λυκόσουρα, το ιερό της Δέσποινας, τα λατρευτικά αγάλματα και ότι οι θεότητες Δέσποινα και Δήμητρα μοιράζονταν τον ίδιο θρόνο, ο οποίος μαζί με το υποπόδιο, σύμφωνα με την τοπική αρκαδική παράδοση, ήταν κατασκευασμένος από ένα κομμάτι μαρμάρου¹⁰. Ο περιηγητής κατονομάζει τον Δαμοφώντα τον Μεσσήνιο ως δημιουργό των αγαλμάτων και μας πληροφορεί ότι έχουν ύψος ίσο με το άγαλμα της Μητέρας των Θεών στην Αθήνα¹¹. Για τη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά σύμβολα αναφέρει ότι η Δήμητρα κρατά δάδα στο δεξί χέρι, ενώ το άλλο ακουμπά την κόρη της Δέσποινα. Η Δέσποινα κρατά τη μυστική κίστη στα γόνατά της με το δεξί χέρι, ενώ με το υψωμένο αριστερό κρατά σκήπτρο. Τις καθιστές μορφές πλαισιώνουν δύο όρθιες, η Άρτεμις και ο Άνυτος. Η Άρτεμις, ντυμένη με δορά ελαφιού, φέρει φαρέτρα και κρατά

¹ Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην εκδοτική επιτροπή του συνεδρίου για τη δημοσίευση του άρθρου μου, τμήμα της διδακτορικής μου διατριβής για τη λατρευτική ομάδα της Λυκόσουρας στο Πανεπιστήμιο του Münster, καθώς και στην ΕΦΑ Αρκαδίας αλλά και στο ΕΑΜ για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης φωτογραφικού υλικού. Ειδικές ευχαριστίες και στην Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου, τέως έφορο αρχαιοτήτων Αρκαδίας και νυν διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, χωρίς τη συμβολή της οποίας δεν θα ήταν εφικτή η μελέτη των γλυπτών στο Μουσείο της Λυκόσουρας.

² Η επικρατέστερη χρονολόγηση των γλυπτών είναι τα τέλη του 3ου – αρχές του 2ου αι. π.Χ. (200/190 π.Χ.), με χρονολογικές αποκλίσεις που ξεκινούν από τον 4ο π.Χ. και φτάνουν έως το α' μισό του 2ου μ.Χ. Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση των διαφορετικών χρονολογικών φάσεων, βλ. Dimopoulou 2022a, 1–7.

³ Πaus. 8.38.1.

⁴ Kavvadias 1893.

⁵ Λεωνάρδος 1896, 95–126.

⁶ Κουρουνιώτης 1911.

⁷ Dickins 1905–1906. Dickins 1906–1907. Dickins 1910–1911.

⁸ Lévy – Marcadé 1972.

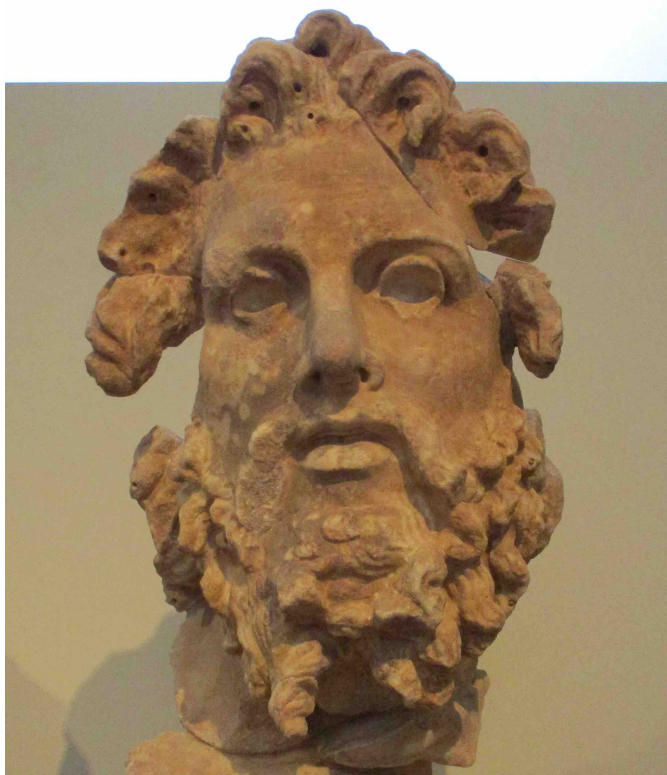
⁹ Πaus. 8.37.1–10.

¹⁰ Η πληροφορία του Πausανία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, εφόσον είναι γνωστή η τεχνική του τεμαχισμού του μαρμάρου που εφήρμοξε ο Μεσσήνιος γλύπτης Δαμοφών στην κατασκευή των αγαλμάτων. Για την τεχνική αυτή, βλ. Themelis 1996, 178–184.

¹¹ Το ύψος των ένθρονων μορφών μαζί με τη βάση υπολογίζεται περίπου στα 5,80–5,90 μ., ενώ των όρθιων περίπου στα 5,60 μ.

Εικ. 1. Αριστερά: Νόμισμα Μεγαλοπολιτών με τη λατρευτική ομάδα της Λυκόσουρας, οπισθότυπος. Δεξιά: Αποτύπωμα νομίσματος (φωτ. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών). © Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. NM 1911 2ΛΒ 19.

Εικ. 2. Κολοσσιαία κεφαλή Ανύτου (φωτ. Σ. Δημοπούλου). © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΟΔΑΠ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Τμήμα Συλλογής Έργων Γλυπτικής, αρ. ευρ. Γ 1736.

στο δεξί χέρι δάδα και στο αριστερό δύο δράκοντες. Δίπλα της κείται κυνηγετικός σκύλος. Ο Άνυτος στέκεται δίπλα στη Δέσποινα οπλισμένος¹².

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο ιερό της Δέσποινας στα τέλη του 19ου αι. βρέθηκαν οι κεφαλές της Δήμητρας, της Αρτέμιδος και του Ανύτου, οι οποίες, μαζί με τις Τριτωνίδες που διακοσμούσαν τα ερεισίχειρα και ερεισίνωτα του θρόνου αλλά και τον μανδύα της Δέσποινας με τις ανάγλυφες διακοσμήσεις, εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα¹³. Οι κορμοί των αγαλμάτων, άκρα και άλλα μέλη, καθώς και αρκετά τμήματα του θρόνου αλλά και θραύσματα από τα σωζόμενα χαρακτηριστικά σύμβολα των μορφών (π.χ. η δάδα της Αρτέμιδος, τμήμα από τη μυστική κίστη της Δέσποινας, κ.ά.) βρίσκονται στο Μουσείο της Λυκόσουρας¹⁴.

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στη μοναδική ανδρική μορφή του αγαλματικού λατρευτικού συντάγματος του Δαμοφώντα, σε μια προσπάθεια αναπαράστασης, ερμηνείας αλλά και ένταξής της στη γενικότερη λατρεία της Δέσποινας. Πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί η έλλειψη μιας πιο λεπτομερούς περιγραφής από τον Πausanias για τον Άνυτο; Πώς θα μπορούσαμε να τον

ανασυνθέσουμε ως μια οπλισμένη μορφή; Χρησιμοποίησε ο γλύπτης την ίδια τεχνική στον Άνυτο όπως και στα υπόλοιπα αγάλματα; Τέλος, πώς δικαιολογείται η παρουσία του στη Λυκόσουρα πέραν του παραδεδομένου μύθου γύρω από αυτόν; Στα παραπάνω ερωτήματα θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε μέσα από την παρουσίαση και ερμηνεία της αμφιλεγόμενης και προβληματικής μορφής του Ανύτου που ακολουθεί.

¹² Πaus. 8.37.3–5.

¹³ Για τα παραπάνω εκθέματα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1734–1737 και αρ. ευρ. 2171–2175, βλ. Kaltsas 2002, 279–281 αρ. 584–591.

¹⁴ Βλ. Κουρουνιώτης 1911. Νέος κατάλογος των γλυπτών περιλαμβάνεται στο Dimorouli 2022a, 215–240.

Η αναπαράσταση της μορφής του Ανύτου

Αρχαιολογικά δεδομένα και τεχνοτροπικά πρότυπα

Η ανασύνθεση της μορφής του Ανύτου είναι δύσκολη καθότι δεν διασώθηκε ο κορμός και οπλισμός του αγάλματος, ενώ ο Πausanias με λακωνικό τρόπο αναφέρει μόνο ότι «Πρὸς δὲ τῆς Δεσποίνης τῷ ἀγάλματι ἔστηκεν Ἄνυτος σχῆμα ὡπλισμένου παρεχόμενος». Η απουσία εκτενέστερης περιγραφής του Ανύτου στον σκοτεινό σηκό δείχνει ότι ο περιηγητής είτε δεν είδε καθαρά τη μορφή παρά μόνο μέσα από την αντανάκλαση του καθρέφτη, τον οποίο αναφέρει, είτε επικεντρώθηκε στη μυστηριακή λατρεία της Δέσποινας χωρίς να υπεισέλθει σε άλλες λεπτομέρειες, που αφορούν μια κατά τα άλλα άγνωστη ανδρική μορφή, που απαντά αποκλειστικά στη Λυκόσουρα¹⁵. Η ομάδα αυτή, ωστόσο, εικονίζεται στο μοναδικό διασωθέν νόμισμα της Μεγαλόπολης, το οποίο χρονολογείται περίπου στα 200 μ.Χ., κοπή εποχής Σεβήρων επί αυτοκράτειρας Ιουλίας Δόμνας (Εικ. 1)¹⁶. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η κεφαλή της Ιουλίας Δόμνας και στον οπισθότυπο η λατρευτική ομάδα της Λυκόσουρας. Είναι φυσικό στη μικρή επιφάνεια του νομίσματος να μην αποτυπώνονται με σαφήνεια όλες οι λεπτομέρειες των μορφών και του θρόνου. Η ανδρική μορφή της λατρευτικής ομάδας στέκεται και κλίνει προς τα δεξιά. Διακρίνεται το υψωμένο αριστερό χέρι της, ενώ το δεξί είναι κατεβασμένο στο ύψος των γοφών. Η ανύψωση του αριστερού βραχίονα αποτελεί ένδειξη ότι ο Άνυτος κρατά κατά πάσα πιθανότητα δόρυ, ενώ είναι ασαφές τι κρατά με το δεξί¹⁷. Όσον αφορά στην κεφαλή της μορφής, διακρίνονται δυο προεξοχές σαν

Εικ. 3. Τμήματα από το θώρακα του Ανύτου και τμήμα δεξιού ποδιού (φωτ. Β. Σταματόπουλος). © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΟΔΑΠ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Λυκόσουρας.

¹⁵ Πaus. 8.37.7: «Ἐν δεξιᾷ δὲ ἐξίοντι ἐκ τοῦ ναοῦ κάτωτρον ἡρμοσμένον ἔστιν ἐν τῷ τοίχῳ. τοῦτο ἦν τις προσβλέπη τὸ κάτωτρον, ἑαυτὸν μὲν ἦτοι παντάπασιν ἀμυνδρῶς ἢ οὐδὲ ὄψεται [τὴν] ἀρχήν, τὰ δὲ ἀγάλματα τῶν θεῶν καὶ αὐτὰ καὶ τὸν θρόνον ἔστιν ἐναργῶς θεάσασθαι». Ο καθρέφτης, του οποίου η ύπαρξη δεν επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, φαίνεται να βρισκόταν στον ανατολικό τοίχο του σηκού. Ο Πausanias κατά πάσα πιθανότητα μπήκε στον λατρευτικό χώρο από την πλαϊνή νότια θύρα και είδε τα αγάλματα καθώς έφευγε από την κεντρική είσοδο του πρόναου, μέσα από την αντανάκλαση του καθρέφτη. Ίσως γι' αυτό τον λόγο οι περιγραφές του να μην είναι λεπτομερείς. Περισσότερα για τη μυστηριακή ατμόσφαιρα και τη σχέση αντικατοπτρισμού φωτός και αγαλμάτων στα Dimorouli 2022a, 47–49, εικ. 15 και Dimorouli 2022b, 182.

¹⁶ LIMC I (1981) 874, λ. Άνυτος (Α. Stavridi). Το νόμισμα εκτίθεται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. NM 1911-2 ΑΒ'19. Ευχαριστώ θερμά το Νομισματικό Μουσείο για την παραχώρηση του αποτυπώματος του νομίσματος.

¹⁷ Ο Βαλέριος Στάης, που δημοσίευσε πρώτος το νόμισμα, θεώρησε ότι ο Άνυτος κρατούσε με το δεξί ασπίδα, διότι ο βραχίονας ήταν προσκολλημένος στη δεξιά πλευρά της μορφής. Η άποψη του Στάη βρήκε σύμφωνη και την παρούσα αναπαράσταση του Ανύτου, η οποία θα αναλυθεί παρακάτω.

κέρατα, ένδειξη πως ίσως η μορφή φορούσε κράνος με προστατευτικές παραγναθίδες. Το ότι η μορφή είναι θωρακοφόρος διακρίνεται με δυσκολία στο νόμισμα αλλά επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Από τον Άνυτο δυστυχώς διασώθηκαν ελάχιστα κομμάτια, ανάμεσά τους η περίφημη κεφαλή του, με μικρό τμήμα του λαιμού (Εικ. 2), τμήματα από το θώρακά του, καθώς και θράυσμα από το δεξί του πόδι και τη δεξιά του γάμπα (Εικ. 3)¹⁸. Ο αγαλματικός τύπος του Ανύτου είναι δυνατό να παραλληλιστεί –με βάση και τη στάση του, όπως προκύπτει από το νόμισμα των Μεγαλοπολιτών– με αντίστοιχους τύπους ανδρικών θεϊκών μορφών όπως ο Δίας ή ο Ποσειδών¹⁹. Πολλοί μελετητές υποστήριξαν ότι η κεφαλή του Ανύτου δέχτηκε επιρροές από την τέχνη της Περγάμου του β' τετάρτου του 2ου αι. π.Χ. και προσιδιάζει στο στίλ μπαρόκ²⁰.

Είναι δύσκολο να συσχετιστεί η κεφαλή της μορφής με συγκεκριμένα στυλιστικά πρότυπα. Ομοιότητες διαπιστώνονται ανάμεσα στον Άνυτο και στον γενειοφόρο Γίγαντα της ανατολικής ζωφόρου του βωμού της Περγάμου, στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του μετώπου, της μύτης και του στόματος. Η κόμη του Γίγαντα, όμως, αποδίδεται πιο εκλεπτυσμένα και με μεγαλύτερη κίνηση από αυτήν του Ανύτου. Παράλληλα ως προς τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται επίσης σε κεφαλή Σατύρου του α' μισού του 2ου π.Χ. και στην κεφαλή του Σέραπη από την λατρευτική ομάδα του Σέραπη, της Αρσινόης Γ' και του Πτολεμαίου Δ' από την Αλεξάνδρεια του ύστερου 3ου π.Χ. Οι ομοιότητες παρατηρούνται κυρίως στην περιοχή του στόματος με τα μισάνοιχτα χείλη αλλά και στη διευθέτηση των βοστρύχων της γενειάδας²¹. Η κεφαλή του Ανύτου παρουσιάζει επίσης στυλιστικές ομοιότητες με ζωγραφικό έργο των μέσων του 4ου π.Χ. (340–330 π.Χ.), συγκεκριμένα με την κεφαλή του Πλούτωνα στην απεικόνιση της αρπαγής της Περσεφόνης στο ταφικό μνημείο της Περσεφόνης στη Βεργίνα, ιδιαίτερα στην απόδοση των βοστρύχων και της κόμης²². Γενικότερα, η κεφαλή του Ανύτου δεν ταυτίζεται, κατά τη γνώμη μου, με συγκεκριμένα στυλιστικά πρότυπα αλλά τη χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό μια αυθυπαρξία. Ο Δαμοφών, βέβαια, είχε υπόψιν του υστεροκλασικά παραδείγματα όταν φιλοτέχνησε τα αγάλματα.

Τεχνική κατασκευής

Ο Δαμοφών ο Μεσσήνιος, δημιουργός του λατρευτικού συντάγματος της Λυκόσουρας, ήταν ευρύτατα γνωστός στην Πελοπόννησο, αλλά και εκτός αυτής²³, ως μαρμαρογλύπτης κολοσσιαίων μορφών, κυρίως θεών και ηρώων, τις οποίες κατασκεύαζε με την τεχνική του τεμαχισμού. Ο γλύπτης χρησιμοποιούσε κατά βάση μάρμαρο και ξύλο αλλά είναι πιθανόν να ήταν και χαλκοπλάστης²⁴. Ο Πausanias αναφέρει ότι ο Δαμοφών εφάρμοζε και την τεχνική του ακρόλιθου, καθώς στην αγορά της Μεγαλόπολης είδε ένα ξύλινο ακρόλιθο της Κόρης ή Σώτειρας, το οποίο μαζί με ένα άγαλμα της Δήμητρας ήταν έργα του²⁵. Επιπροσθέτως, ο Δαμοφών είχε κληθεί να αποκαταστήσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός στην Ολυμπία μετά τις ρωγμές που υπέστη από το σεισμό του 181 π.Χ.²⁶.

Όπως προαναφέρθηκε, χαρακτηριστική τεχνική του γλύπτη ήταν ο τεμαχισμός μεγάλων όγκων μαρμάρου προκειμένου να κατασκευάσει κολοσσιαία αγάλματα. Τα τεμαχισμένα τμήματα τα συνέδεε μεταξύ τους με μεταλλικούς κατά βάση συνδέσμους. Αυτήν την τεχνική χρησιμοποίησε και στη Λυκόσουρα, αφού σε πολλά τμήματα των αγαλμάτων παρατηρούνται εγκοπές και οπές συναρμολόγησης και ένθεσης συνδέσμων

¹⁸ Κεφαλή του Ανύτου: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1736, ύψος 74 εκ. Τα υπόλοιπα ευρήματα εκτίθενται στο Μουσείο Λυκόσουρας με αρ. ευρ. 118, 124, 125, 129, 154, 155, 156, 228. Το τμήμα του δεξιού ποδιού, αρ. ευρ. 119 και της γάμπας 116. Ίσως υπάρχουν και άλλα τμήματα του θώρακα της μορφής στην αποθήκη του Μουσείου Λυκόσουρας αλλά ο εντοπισμός τους δεν κατέστη εφικτός.

¹⁹ Αντιπροσωπευτικότερο δείγμα αποτελεί ο Ποσειδών της Μήλου του ύστερου 3ου αι. π.Χ., παρόλο που ο Άνυτος πιθανόν επιδεικνύει λιγότερη κίνηση.

²⁰ O Alscher (1957, 79, εικ. 26c) συγκρίνει τον Άνυτο με την κεφαλή ενός Γίγαντα από την ανατολική ζωφόρο του βωμού της Περγάμου. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Smith (1991, 240–241, εικ. 301.1–3), διαπιστώνοντας όμως περισσότερα κλασικιστικά στοιχεία, ενώ η Schraudolph (2007, 197) αναφέρει πως, παρόλο που η κεφαλή του Ανύτου μπορεί να συγκριθεί με τις κεφαλές των Γιγάντων από την Πέργαμο, προσανατολίζεται σε υστεροκλασικές φόρμες.

²¹ Για τον βωμό της Περγάμου, βλ. Andreade 2001, πίν. 106–113. Για τον Σάτυρο, γνωστό στη γερμανική ορολογία ως *Wilder Mann*, βλ. Andreade 2001, πίν. 120. Για την κεφαλή του Σέραπη, βλ. Andreade 2001, πίν. 52. Να σημειωθεί ότι ο μελετητής, στο έργο του για την τέχνη της ελληνιστικής περιόδου, σημειώνει σχετικά με τις στυλιστικές επιρροές της κεφαλής του Ανύτου ότι μπορεί να παραλληλιστεί με τα αλεξανδρινά κεφάλια από την ομάδα των Σέραπη, Αρσινόης Γ' και Πτολεμαίου Δ', που προσιδιάζουν στην ύστερη κλασική αρχαιότητα. Βλ. Andreade 2001, 95, πίν. 55.

²² Andronikos 1994, εικ. 5, 7, 23.

²³ Ο Δαμοφών εργάστηκε και έξω από την Πελοπόννησο σύμφωνα με επιγραφή του 2ου αι. π.Χ., που περιλαμβάνει τιμητικά ψηφίσματα για τον γλύπτη και βρέθηκε επάνω σε κίονα στη Μεσσήνη. Για την επιγραφή, βλ. την πρόσφατη δημοσίευση στο DNO 4 (2014), αρ. 3201, λ. Δαμοφών [A. Filges – K. Hallof – P. Themelis]. Για τις εργασίες του γλύπτη εκτός Πελοποννήσου, βλ. Θέμελης 1998. Θέμελης 2003. Θέμελης 2017.

²⁴ Παρόλο που δεν επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι ο Δαμοφών ήταν και χαλκοπλάστης, στο τιμητικό ψήφισμα των Λυκουρασίων προς τιμήν του γλύπτη γίνεται ίσως αναφορά στο χάλκινο άγαλμα της Αρτέμιδος Ηγεμόνης που είδε ο Πausanias στην ανατολική πλευρά του ιερού της Δέσποινας, το οποίο πιθανόν να αποτελούσε έργο του ίδιου, βλ. Themelis 1996, 173.

²⁵ Πaus. 8.31.1–7.

²⁶ Πaus. 4.31.6.

Εικ. 4. Οπίσθια όψη κεφαλής Ανύτου (φωτ. Σ. Δημοπούλου). © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΟΔΑΠ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Τμήμα Συλλογής Έργων Γλυπτικής, αρ. ευρ. Γ 1736.

Εικ. 5. Οπίσθια όψη κεφαλής Ανύτου με τις διατηρημένες οπές (φωτ. Σ. Δημοπούλου). © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΟΔΑΠ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Τμήμα Συλλογής Έργων Γλυπτικής, αρ. ευρ. Γ 1736.

Εικ. 6. Σχεδιαστική αναπαράσταση πιθανής στήριξης του κράνους στην οπίσθια όψη της κεφαλής του Ανύτου (Akademie Ruhr, Bochum). © Σ. Δημοπούλου / S. Dimopoulou.

στερέωσης²⁷. Ιδιαίτερο γνώρισμα επίσης της τεχνικής του Δαμοφώντα ήταν το «άδειασμα», η κοίλωση που παρατηρείται κυρίως πίσω από τα κεφάλια των μορφών στη Λυκόσουρα αλλά και πίσω από τους κορμούς, προκειμένου να είναι πιο ελαφρύ το άγαλμα και να διευκολύνεται η μεταφορά του²⁸.

Ο κορμός του Ανύτου δεν βρέθηκε στις ανασκαφές. Ο Κουρουνιώτης υποστήριξε ότι πρόκειται για ακρόλιθο άγαλμα, που ήταν ελαφρύτερο από τα υπόλοιπα αγάλματα της ομάδας. Ο μελετητής στήριξε τη θέση του στα διασωθέντα τμήματα του θώρακα, των οποίων το μέγιστο πάχος έφτανε τα 5 εκ. Ως εκ τούτου, υπέθεσε ότι ο θώρακας του Ανύτου θα πρέπει να εφαρμόστηκε επάνω σε ξύλινο σκελετό, προκειμένου η θωρακοφόρος μορφή να μην έχει μεγάλο βάρος²⁹. Η τεχνική αυτή, γνωστή ως ακρολιθική, χρησιμοποιούνταν συνήθως σε υπερφυσικού μεγέθους αγάλματα, όπως του Ανύτου, προκειμένου να διευκολυνθεί η στήριξή τους, και τα επιμέρους μαρμάρινα τμήματα συνδέονταν με τον σκελετό του αγάλματος με ξύλινους συνδέσμους³⁰. Δυστυχώς, αυτή η υπόθεση του Κουρουνιώτη δεν επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα. Θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς ότι με την ακρολιθική τεχνική ο γλύπτης είχε τη δυνατότητα να εφαρμόσει τα κομμάτια του θώρακα επάνω σε μαρμάρινο ή γύψινο κορμό³¹. Επίσης, η υπόθεση

²⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι σωζόμενοι κορμοί της Δήμητρας και της Αρτέμιδος, ιδιαίτερα στην ένθεση του βραχίονα. Για τους κορμούς, βλ. Lénv – Marcadé 1972, 970, εικ. 1 και 991, εικ. 30.

²⁸ Πιθανολογείται ότι η ομάδα της Λυκόσουρας δεν κατασκευάστηκε στον σηκό του Ναού της Δέσποινας, λόγω του περιορισμένου χώρου και του όγκου του μαρμάρου, αλλά στη Μεγαλόπολη, από όπου και μεταφέρθηκε.

²⁹ Kourouniotis 1906-1907, 388.

³⁰ Για την ακρολιθική τεχνική γενικότερα αλλά και την εφαρμογή της σε θωρακοφόρες μορφές, βλ. Δεσπίνης 1975, 11-26.

³¹ Οι προσθήκες σε γύψο, μάρμαρο, σίδηρο, χαλκό, χρυσό αλλά και ασήμι ήταν συνήθως τεχνική, μιας και τα υλικά αυτά ήταν πιο ελαφριά και μπορούσαν κάλλιστα να προστεθούν συμπληρωματικά σε αγάλματα. Τμήματα διακοσμητικά, κοσμήματα, οπλισμός αλλά και δείγμα του

ότι ο Δαμοφών χρησιμοποίησε στον Άνυτο τεχνική που προσιδιάζει στη χρυσελεφάντινη, που, όπως προαναφέρθηκε, ήταν οικεία στο γλύπτη, είναι εξίσου πιθανή. Όπως πολύ σωστά σημειώνει ο Kenneth Lapatin, ο Δαμοφών θα μπορούσε με τη βοήθεια μεταλλικών συνδέσμων που προσαρμόζονται στις αύλακες του κορμού να τοποθετήσει τα κομμάτια του θώρακα στον κορμό του Ανύτου³². Αξίζει, εξάλλου, να σημειωθεί ότι η ακρολιθική τεχνική και η τεχνική κατασκευής χρυσελεφάντινων αγαλμάτων έχουν πολλές ομοιότητες ως προς την εφαρμογή τους.

Στη σωζόμενη κεφαλή της μορφής ο Δαμοφών χρησιμοποίησε τη γνωστή τεχνική του «αδειάσματος», της κοίλωσης, η οποία παρατηρείται και στο πίσω μέρος της Αρτέμιδας και της Δήμητρας (Εικ. 4). Η κεφαλή, που έχει ύψος 74 εκ., φέρει οπές στους βοστρύχους της γενειάδας, κατά μήκος της κόμης και στο οπίσθιο μέρος της με χαρακτηριστικές οπές στο ύψος του αυχένα (Εικ. 5). Οι οφθαλμοί, όπως και της Αρτέμιδας, ήταν ένθετοι. Θεωρώ πως οι οπές χρησίμευαν για την ένθεση κράνους, μάλλον μεταλλικού. Να σημειωθεί ότι οι οπές αυτές θα μπορούσαν κάλλιστα να στηρίζουν τόσο το κράνος όσο και τον κορμό του αγάλματος (Εικ. 6). Στην κεφαλή του Ανύτου δεν υπάρχουν αύλακες, σε αντίθεση με την κεφαλή της Δήμητρας. Ο Άνυτος, όπως και όλη η ομάδα, ήταν εμφανής μόνο από μπροστά. Ο γλύπτης επέλεξε να προσθέσει χάλκινο οπλισμό στο άγαλμα, ώστε να είναι ευδιάκριτος από απόσταση, δεδομένου του προστατευτικού κιγκλιδώματος έμπροσθεν του αγάλματος³³ αλλά και του ψηφιδωτού του σηκού³⁴.

Δεδομένου ότι ο Άνυτος ήταν Τιτάνας ή τοπικός αρκαδικός ήρωας και βάσει της απεικόνισής του στο νόμισμα των Μεγαλοπολιτών, όπου μπορεί κανείς να διακρίνει κέρατα, θεωρώ πως θα φορούσε τον επονομαζόμενο «αρκαδικό ή λακωνικό πύλο». Ο τύπος αυτός μεταλλικού κράνους απαντά σε μορφές κυνηγών, περιπλανώμενων, μυθικών ηρώων και πολεμιστών, κυρίως στην Αρκαδία³⁵. Το κράνος θα έφερε προστατευτικές παραγναθίδες, οι οποίες δεν ήταν απαραίτητο να προσαρτώνται στις οπές των βοστρύχων της γενειάδας. Ο οπλισμός του Ανύτου περιλάμβανε επίσης δόρυ και ασπίδα, την οποία μάλλον κρατούσε με το δεξί του χέρι, που ήταν εφαιπτόμενο στον γοφό. Γι' αυτό, άλλωστε, χαρακτήρισε ο Πausanias τη μορφή πλήρως οπλισμένη. Κράνος, δόρυ και ασπίδα συνθέτουν τη μορφή του Ανύτου, μια θωρακοφόρο μορφή που προσιδιάζει θωρακοφόρες μορφές οπλιτών ελληνιστικής περιόδου με απλό θώρακα με μύες στην περιοχή του στομάχου, φούστα και πτερύγια στους ώμους (Εικ. 7, 8)³⁶.

Άνυτος και λατρεία στη Λυκόσουρα. Ερμηνευτική προσέγγιση³⁷

Η παρουσία του Ανύτου στην ομάδα της Λυκόσουρας είναι εικονογραφικά μοναδική. Σύμφωνα με τον Pausanias, ο Άνυτος ήταν ο τροφός της Δέσποινας, στεκόταν πλάι της οπλισμένος και, σύμφωνα με την αρκαδική παράδοση, ήταν ένας από τους Τιτάνες³⁸. Η Éveline Loucas-Durie εξηγεί την παρουσία του ως παιδαγωγού δίπλα στη Δέσποινα αλλά δεν δικαιολογεί αυτήν του Τιτάνα, γιατί οι Τιτάνες, σύμφωνα με τη συγγραφέα, συνδέονταν με τη λατρεία του Διονύσου, του οποίου η παρουσία στη Λυκόσουρα δεν υφίσταται³⁹.

Ο Άνυτος, μια μορφή που, κατά τη γνώμη μου, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αμιγώς λατρευτική, είναι δυνατό να ερμηνευθεί ως μια πολυδιάστατη παρουσία, η οποία ενσωματώθηκε στη λατρεία της Δέσποινας ποικιλοτρόπως, ενσαρκώνοντας διάφορους ρόλους. Αν λάβουμε υπόψιν ότι στη Λυκόσουρα τελείτο μια αγροτική αλλά και μυστηριακή λατρεία με τελετές μύησης, ο Άνυτος θα μπορούσε κάλλιστα να ερμηνευτεί ως σύζυγος της Δέσποινας-Κόρης, ο οποίος ενσαρκώνει παράλληλα και την ευφορία της γης αλλά στέκεται και ως προστάτης δίπλα της. Σαν ένας άλλος Πλούτων ή Δίας Καταχθόνιος, ήταν υπεύθυνος για την ευφορία και την καρποφορία της γης⁴⁰. Η έμμεση σύνδεση του Ανύτου με τον Κάτω Κόσμο δεν είναι τυχαία. Η παρουσία της Δήμητρας-Δέσποινας ως μητέρας και κόρης στη Λυκόσουρα συνδέεται με το δίδυμο των Ελευσίνιων θεών Δήμητρας και Κόρης. Ας μην ξεχνάμε, επίσης, και την παρουσία στη Λυκόσουρα συμβόλων που παραπέμπουν στον Κάτω

φύλου του αγάλματος είναι μερικά από αυτά. Περισσότερα για τις προσθήκες, βλ. στην πρόσφατη έκθεση του Schäfer 2016. Βλ. επίσης Δεσπίνης 1975, 34.

³² Lapatin 2001, 77–78.

³³ Για αγάλματα θεοτήτων με προστατευτικά κιγκλιδώματα, βλ. Mylonopoulos 2011. Haug 2016.

³⁴ Για το ψηφιδωτό στον σήκο, βλ. Salzmann 1982. Guimier-Sorbets 2008.

³⁵ Dintsis 1986, 59 και 71.

³⁶ Laube 2006, πίν. 15, 2. Όπως σωστά σημειώνει η συγγραφέας, ο οπλισμός του Ανύτου ενισχύει τη θέση του δίπλα στη Δέσποινα ως προστάτης της θεάς. Laube 2006, 68. Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι ο θώρακας του Ανύτου ήταν διακοσμημένος με ανάγλυφες παραστάσεις.

³⁷ Αναλυτικότερα για την παρουσία του Ανύτου στη Λυκόσουρα στο Dimorouli 2022a, 84–89 και 199–203.

³⁸ Πaus. 8.37.5–6.

³⁹ Loucas-Durie 1989.

⁴⁰ Ο Άδης έφερε το προσωνύμιο «Δίας των Νεκρών» και θεωρούνταν από τους αγρότες υπεύθυνος για την καρποφορία της γης, όπως και η Δήμητρα. Όμηρ. *Ιλιάς* I, 457. Ησ. *Έργα*, 465.

Εικ. 7. Προτεινόμενη σχεδιαστική αναπαράσταση της μορφής του Ανύτου (Akademie Ruhr, Bochum). © Σ. Δημοπούλου / S. Dimopoulou.

Εικ. 8. Προτεινόμενη σχεδιαστική αναπαράσταση της μορφής του Ανύτου με τα σωζόμενα θραύσματα (Ψηφιοποίηση: Akademie Ruhr, Bochum). © Σ. Δημοπούλου / S. Dimopoulou.

Κόσμο, όπως τα πήλινα ομοιώματα φιδιών που βρέθηκαν στο Μέγαρο ή οι αναμμένες δάδες που κρατούν η Άρτεμις και η Δήμητρα αλλά και οι διακοσμητικές παραστάσεις στον μανδύα της Δέσποινας, όπως τα φύλλα μυρτιάς, που συνδέονται άμεσα με τον κόσμο των νεκρών.

Ερμηνεύοντας, από την άλλη, τον Άνυτο ως Τιτάνα που ανήκε στον διονυσιακό κύκλο είναι δυνατό να διακρίνουμε τη δυσπόστατη φύση του. Παρόλο, βέβαια, που η παρουσία του Διονύσου δεν μαρτυρείται στην περιοχή, όπως πολύ ορθά επισημαίνει η Loucas-Durie, μέσω της συμμετοχής του Ανύτου ως Τιτάνα στον διαμελισμό, σύμφωνα με τον μύθο, του Διονύσου-Ζαγρέα σε επτά κομμάτια αλλά και της σχέσης του Ζαγρέα, που κατασπαράσσεται και ξαναγεννιέται μέσα από τον θάνατο, με τον Δία Καταχθόνιο και την Περσεφόνη⁴¹, προσδίδεται η συμβολική διάσταση της ζωής που ξαναγεννιέται από τον θάνατο. Ο συμβολισμός αυτός επικρατεί γενικότερα στη λατρεία της Λυκόσουρας και κατ' επέκταση σχετίζεται με την αναγέννηση της φύσης και τη χαρά της καρποφορίας. Ακόμη και η παρουσία των Κουρητών και Κορυβάντων στις παραστάσεις του υποποδίου του θρόνου και της βάσης των αγαλμάτων μαρτυρά έντονα αυτή τη σχέση⁴².

Συνεπώς, η μορφή του Ανύτου είναι πολυσημάντη: ήρεμος και προστατευτικός κουροτρόφος της Δέσποινας, προστάτης οπλίτης, που στέκεται πλάι της ως άγρυπνος φρουρός, αλλά και σύμβολο αναγέννησης μετά τον θάνατο, ανανέωσης της ζωής, αναζωογόνησης της φύσης, καρποφορίας και, γενικότερα, ευφορίας, στο πλαίσιο

⁴¹ Ο διαμελισμός του Διονύσου είναι γνωστός από τον ορφικό ύμνο του Ονομάκριτου για τον Διόνυσο-Ζαγρέα και τη σχέση του με τους Τιτάνες. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ήταν ο υιός του Δία Καταχθόνιου και της Περσεφόνης. Βλ. Lindner 1994, 163 κ. εξ.

⁴² Burkert 1993, 602 κ. εξ.

μιας πολυδιάστατης λατρείας⁴³. Μόνον υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να ερμηνευτεί ως λατρευτικό άγαλμα και να συμπληρώσει τη σύνθεση της ομάδας, μιας εσκεμμένης δημιουργίας λατρευτικών αγαλμάτων με άρρηκτη σχέση μεταξύ τους⁴⁴.

Συμπεράσματα

Ως μοναδική ανδρική μορφή στη λατρευτική ομάδα της Λυκόσουρας, ο Άνυτος αναπαρίσταται ως πλήρως οπλισμένος, με δόρυ, κράνος και ασπίδα. Θωρακοφόρος, με παρουσία μόνο στη συγκεκριμένη λατρεία, κατασκευάστηκε όπως ακριβώς και τα υπόλοιπα αγάλματα με την τεχνική του τεμαχισμού και της προσαρμογής των επιμέρους τμημάτων του θώρακα επάνω στον κορμό, όπως μαρτυρούν οι εγκοπές και οπές των σωζόμενων θραυσμάτων. Τον συνόδευε ο οπλισμός του, προφανώς μεταλλικός, με καθαρά υποθετική αναπαράσταση του τύπου του κράνους. Ο οπλισμός, ως επιπλέον προσθήκη μετά την ολοκλήρωση του αγάλματος, τοποθετούνταν χωρίς να επηρεάζει ούτε την ισορροπία ούτε τη στήριξή του, εφόσον ο χαλκός θεωρείται σχετικά ελαφρύ υλικό. Πέρα απ' αυτό, η λάμψη του χαλκού μέσα στον σκοτεινό σηκό, που κατά πάσα πιθανότητα φωτιζόταν μόνο με δάδες, και σε συνδυασμό με την αντανάκλαση του καθρέφτη, εξήρε τη μυστηριακή ατμόσφαιρα και προκαλούσε τον σεβασμό και το δέος απέναντι στο τρίπτυχο των κεντρικών θεοτήτων. Με την αναπαράσταση του Ανύτου επιβεβαιώνεται και η μαρτυρία του Πausανία για την παρουσία μιας πλήρους οπλισμένης μορφής στην ομάδα. Μια παρουσία που συμπληρώνει τη μυστηριακή αρκαδική λατρεία και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alscher 1957: L. Alscher, *Griechische Plastik IV. Hellenismus*, Berlin.
- Andreae 2001: B. Andreae, *Skulptur des Hellenismus*, Munich.
- Andronikos 1994: M. Andronikos, *Vergina II. The Tomb of Persephone*, Athens.
- Burkert 1993: W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*, Αθήνα.
- Δεσπίνης 1975: Γ. Δεσπίνης, *Ακρόλιθα*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 21, Αθήνα.
- Dickins 1905-1906: G. Dickins, *Damophon of Messene*, *ABSA*, 12, 109-136.
- Dickins 1906-1907: G. Dickins, *Damophon of Messene*, *ABSA*, 13, 357-404.
- Dickins 1910-1911: G. Dickins, *Damophon of Messene*, *ABSA*, 17, 80-87.
- Dimopoulou 2022a: S. Dimopoulou, *Die Kultbildgruppe im Heiligtum der Despoina zu Lykosura*, διδακτορική διατριβή, Universität Münster.
- Dimopoulou 2022b: S. Dimopoulou, *Pausanias: traveler, pilgrim, journalist, or researcher of Antiquity? The case of Lycosura and the visit to the temple of Despoina in Arcadia*, στο: C. M. Mauro – D. Chapinal-Heras – M. Valdes-Guía (επιμ.), *People on the move across the Greek World*, Madrid, 171-186.
- Dintsis 1986: P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, *Archaeologica* 43, Rome.
- DNO 2014: *Der neue Overbeck. Die antiken Schriftquellen zu den bildenden Künsten der Griechen*, Berlin.
- Θέμελης 1998: Π. Θέμελης, *Ο Δαμοφών στην Κύθνο*, στο: Α. Μενδώνη – Α. Μαζαράκης (επιμ.), *Κέα – Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 437-448.
- Θέμελης 2003: Π. Θέμελης, *Ο Δαμοφών στην Οιάνθεια*, στο: Π. Θέμελης – Ρ. Σταθάκη-Κούμαρη (επιμ.), *Το Γαλαξίδι από την Αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά Πρώτου Επιστημονικού Συνεδρίου, Γαλαξίδι 29-30 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, 27-36.
- Θέμελης 2017: Π. Θέμελης, *Ο Δαμοφών στη Μήλο*, στο: Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), *Σπείρα, Πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Αθήνα, 79-90.
- Guimier-Sorbets 2008: A. M. Guimier-Sorbets, *La mosaïque du temple de Despoina à Lykosura*, *Ktema*, 33, 191-200.
- Haug 2016: A. Haug, *Verbergen und Zeigen von Bildern: die Kontrolle der Sichtbarkeit*, στο: A. Bihrer – A. Franke-Schwenk – T. Stein (επιμ.), *Endlichkeit. Zur Vergänglichkeit und Begrenztheit von Mensch, Natur und Gesellschaft*, Bielefeld, 247-253.
- Jost 2003: M. Jost, *Mystery cults in Arcadia*, στο: M. B. Cosmopoulos (επιμ.), *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Cults*, London, 143-168.
- Kaltsas 2002: N. Kaltsas, *Sculpture in the National Archaeological Museum*, Los Angeles.
- Kavvadias 1893: P. Kavvadias, *Fouilles de Lycosura, livraison I*, Athènes.
- Kourouniotis 1906-1907: K. Kourouniotis, στο: G. Dickins: *Damophon of Messene*, *ABSA*, 13, 384-389.

⁴³ Η λατρεία στη Λυκόσουρα χαρακτηρίζεται από την πολυδιάστατη φύση της γενικότερα, αν λάβουμε υπόψη τις μορφές, τα χαρακτηριστικά τους σύμβολα αλλά και τις ανάγλυφες απεικονίσεις στον μανδύα της Δέσποινας. Γενικότερα για τις αρκαδικές λατρείες, βλ. Stiglitz 1967, Jost 2003.

⁴⁴ Υποστηρίζουμε ότι το σύμπλεγμα σχεδιάστηκε και δημιουργήθηκε ως ενιαίο σύνολο, από την άποψη πως καμία μορφή δεν δημιουργήθηκε τυχαία ούτε προστέθηκε πολύ αργότερα. Αντιθέτως, στην περίπτωση του συμπλέγματος της Λυκόσουρας, μέσω των συγγενικών δεσμών μητέρας-θυγατέρων (Δήμητρας, Αρτέμιδος, Δέσποινας) και αδελφών (Αρτέμιδος, Δέσποινας), οπτικοποιείται ο μύθος στα μάτια των μυημένων στα μυστήρια της Δέσποινας και ξαναζωντανεύει μπροστά τους. Τα αγάλματα, επομένως, δημιουργήθηκαν παράλληλα και χρονικά δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους, όπως, για παράδειγμα, πιθανολογείται για το Ηραίο της Ολυμπίας, όπου πλάι στο λατρευτικό άγαλμα της Ήρας πιθανόν προστέθηκε αργότερα και άγαλμα του Δία, δημιουργώντας έτσι το λατρευτικό ζευγάρι των θεών. Για το τελευταίο, βλ. Patay-Horváth 2013. Γενικότερα για την ιδέα ενιαίας και μη σύλλληψης λατρευτικών συμπλεγμάτων, βλ. Dimopoulou 2022a, 33-37.

- Κουρουνιώτης 1911: Κ. Κουρουνιώτης, *Κατάλογος Μουσείου Λυκόσουρας*, Αθήνα.
- Lapatin 2001: *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*, Oxford.
- Laube 2006: I. Laube, *Thorakophoroi: Gestalt und Semantik des Brustpanzers in der Darstellung des 4. Bis 1. Jhs. V. Chr.*, Rahden.
- Λεονάρδος 1896: Β. Λεονάρδος, Ανασκαφαί τοῦ ἐν Λυκοσούρᾳ ἱεροῦ τῆς Δεσποίνης, *ΠΑΕ*, 95–126.
- Lévy – Marcadé 1972: E. Lévy – J. Marcadé, Au musée de Lykosura, *BCH*, 96, 967–1003.
- Lindner 1994: R. Lindner, *Mythos und Identität*, Stuttgart.
- Loucas-Durie 1989: E. Loucas-Dourie, Anytos, le parèdre armé de Despoina à Lykosoura, *Kernos*, 2, 105–114.
- Mylonopoulos 2011: J. Mylonopoulos, Divine images behind bars. The semantic of barriers in Greek temples, στο: M. Haysom – J. Wallsten (επιμ.), *Current Approaches to Religion in Ancient Greece. Papers presented at a symposium at the Swedish Institute at Athens, 17–19 April 2008*, Stockholm, 269–291.
- Patay-Horváth 2013: A. Patay-Horváth, Hera in Olympia: Tempel, Kult und Münzprägung, *THETIS. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, 20, 81–99.
- Salzmann 1982: D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*, Berlin.
- Schäfer 2016: T. Schäfer, Glanzlichter und Bedeutungsträger. Zur Semantik von Anstückungen aus Marmor und Metall an Skulpturen der Archaik und Frühklassik, στο: K. B. Zimmer (επιμ.), *Von Reproduktion zur Rekonstruktion – Umgang mit Antike (n) II*, Tübinger Archäologische Forschungen 21, Rahden/Westfalen, 149–169.
- Schraudolph 2007: E. Schraudolph, Beispiele Hellenistischer Plastik der Zeit zwischen 190 und 160 v. Chr., στο: P.C. Bol (επιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III. Hellenistische Plastik*, Mainz, 189–239.
- Smith 1991: R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London.
- Stiglitz 1967: R. Stiglitz, *Die großen Göttinnen Arkadiens*, Vienna.
- Themelis 1996: P. Themelis, Damophon, στο: O. Palaggia – J. J. Pollitt (επιμ.), *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge, 154–185.